

Michał Wojciechowski

Etyka Biblij

Wydawnictwo WAM
Kraków 2009

WPROWADZENIE

A. Przedmiot i tytuł tej książki. Całościowe opracowanie poglądów Biblii na moralność jest z wielu powodów ważne i potrzebne. Chrześcijanie, opierając swoją wiarę i teologię na Piśmie Świętym, do niego się też zwracają, żeby znaleźć odpowiednie zasady życia. Biblijne nauczanie na tematy moralne pozostaje zarazem jednym z kluczowych czynników w dziejach etyki w ogóle i nadal odgrywa wielką rolę, zarówno dlatego, że jest uznawane, jak też z tej racji, że budzi sprzeciw.

Stąd płynie potrzeba naukowych i popularnych opracowań przedstawiających moralne przesłanie Biblii. Jest ich bardzo wiele, ale zaskakująco rzadko mają one charakter kompletny, dotyczący całości etyki biblijnej. Znacznie częstsze jest przedstawianie osobno treści moralnych samego Starego bądź Nowego Testamentu. Stosunkowo rzadziej podejmowano też temat ogólnych pojęć moralnych w świetle Pisma Świętego, czyli etyki Biblii jako systemu, a częściej kwestie konkretnych, szczegółowych norm moralnych. Dość często przedstawia się też zasady etyki chrześcijańskiej w ogóle; wtedy łączy się jednak w jednym dziele treści biblijne, dorobek tradycji chrześcijańskiej, inspiracje filozoficzne i problematykę współczesną. W takich opracowaniach czynnik biblijny nie zawsze znajduje się w centrum.

Książka obecna w zamierzeniu ma być syntezą, która całościowo przedstawi zasady moralne ujęte w Piśmie Świętym, wychodząc od zagadnień ogólnych, takich jak uzasadnienie i struktura etyki biblijnej. Kwestie te wymagają odwołania się do generalnych poglądów Biblii na Boga i na człowieka. Od zasad ogólnych przejdziemy do wybranych zagadnień szczegółowych, które również zostaną potraktowane syntetycznie i przekrojowo.

Książka ma zatem pod względem metody charakter teologiczno-biblijny. Odwołuje się do Pisma Świętego jako pewnej całości, czyli kanonu. W szczegółach sięga do źródeł starożytnych i do olbrzymiego dorobku egzegezy, traktowanego jako materiał. Przy pewnych problemach będzie jednak potrzebna dokładniejsza, badawcza analiza wybranych tekstów i wybór między hipotezami. Tylko w niektórych przypadkach wspominana będzie kwestia zależności etyki biblijnej od środowiska starożytnego, gdyż celem książki nie jest szukanie źródeł etyki biblijnej, w dużej mierze swoistej na tle tego środowiska.

Dlaczego książka nosi tytuł *Etyka Biblii*? W teologii stosuje się raczej terminy takie jak „teologia moralna” czy „nauka moralna”, natomiast etykę pojmuje się jako dyscyplinę filozoficzną. W filozofii natomiast etykę rozumie się jako odkrywanie czy ustalanie zasad moralnych wysiłkiem umysłu ludzkiego. Zastosowanie terminu „etyka” do Biblii jest jednak zamierzone i celowe. Przecież moralne treści Biblii są podobnego rodzaju, co osądy i zalecenia moralne zawarte w filozoficznych systemach etycznych niezależnie, czy są one z nimi zgodne, czy też im przeciwne. Kto zaś chce wypowiadać się kompetentnie o etyce w cywilizacji starożytnej, musi orientować się i w poglądach antycznych szkół filozoficznych, i w przesłaniu Biblii.

Badanie i porządkowanie zasad moralnych zawartych w Biblii musi zakładać ogólne pojęcie etyki jako dziedziny wiedzy, jak również jakieś usystematyzowanie jej zagadnień (z tej przyczyny etyka chrześcijańska, od starożytności poczynsz, obficie korzystała z dorobku etyki grecko-rzymskiej). Badając biblijne poglądy na moralność jako system, traktuje się je z konieczności jako pewną etykę. Takie podejście pomaga również wydzielić etykę z teologii biblijnej, gdyż dość często przy prezentacji biblijnej moralności dodaje się tyle wątków z nauki Pisma Świętego o Bogu, człowieku i zbawieniu, że tematyka ściśle etyczna ulega rozmyciu.

Sama Biblia wprawdzie nie przedstawia wykładu etyki w sposób systematyczny, podobnie zresztą jak i wykładu teologii. Nauki moralne przybierają w niej formę praw, pouczeń, maksym, opowiadań, modlitw itp. Biblia nie posiada nawet terminu odpowiadającego na-

szemu pojęciu etyki. Najbliższe słowa to hebr. *musar* (postępowanie, edukacja) i *derek* (droga) oraz gr. *ethos* (postępowanie, obyczaj). Z tych powodów mówi się często nie o etyce biblijnej, lecz o biblijnym etosie, rozumiejąc go jako konsekwentną postawę w sprawach moralnych, niewyłożoną jednak teoretycznie.

Uporządkowaną prezentację tego etosu trafniej będzie jednak nazywać, na sposób filozoficzny, etyką biblijną. Abowiem właśnie na terenie filozofii greckiej, pojawiła się systematyzacja zasad moralnych. Filozof tym różni się od wychowawcy czy kaznodziei, że potrafi nie tylko głosić zasady moralne i żyć według nich, ale również sensownie je wyklądać jako system. Szersze koncepcje moralne były wprowadzone znane przed filozofią, ale dopiero na gruncie jej abstrakcyjnego i uporządkowanego sposobu myślenia zostały wydzielone i wyraźnie nazwane. Etykę można więc rozumieć jako metanaukę. Moralność to czyny, osądy i pouczenia moralne, zaś etyka to moralność uświadomiona i przemyślana, refleksja nad dobrem i złem w świadomym postępowaniu ludzi, nad istotą i uzasadnieniem dobra, nad regułami postępowania.

Książka ta nie zmierza więc do wydobywania z Pisma Świętego samej listy zasad, praw czy przepisów, choćby najślusznieszych. Kompletna etyka wymaga nie tylko samego wyłożenia treści zasad moralnych, lecz przede wszystkim ich uzasadnienia, powiązania ze światopoglądem i uporządkowania. Za poszczególnymi postulatami moralnymi stoi system myślowy, z którego one wynikają.

Przedmiotem zainteresowania są więc pytania typu filozoficznego, jakie można kierować pod adresem Pisma Świętego. Brzmienie tytułu łączy termin „etyka”, kojarzący się z filozofią, ze słowem „Biblia”, wskazującym na podstawowe źródło wiary i teologii chrześcijańskiej. Zapowiada to pewną złożoność metodyczną, właściwą zresztą całej teologii (choć często nieuświadomioną). Teologia bowiem polega w dużym stopniu na wyrażaniu treści biblijnych w ramach języka i systemu jakiejś filozofii czy szerzej kultury. W tym przypadku trzeba będzie w nauczaniu moralnym Biblii znaleźć cechy ogólniejsze, założony w nich system. Książka ta, należąc zasadniczo

do teologii biblijnej, lokalizuje się już na pograniczu etyki filozoficznej i teologii moralnej.

„Etykę Biblii” i „etykę biblijną” traktuję tu jako synonimy. Pojęcie etyki biblijnej bywa jednak rozumiane inaczej. Dotyczy to w szczególności kręgu języka angielskiego. Dla konserwatywnych protestantów anglosaskich nazwa „biblical ethics” dość często nie dotyczy etyki samej Biblii, lecz dzisiejszej etyki chrześcijańskiej, która odwołuje się do Pisma Świętego i w oparciu o nie rozstrzyga problemy jak najbardziej współczesne. Rozumiejąc intencję takiego sposobu mówienia, trzeba go jednak uznać za nieco mylący. Nie wyodrębnia on bowiem należycie zjawiska aktualizacji orędzia biblijnego. Przy stosowaniu Biblii do rozwiązywania problemów życia dzisiejszego jest ona konieczna, wprowadza bowiem do nauk biblijnych czynnik wiedzy o świecie współczesnym. W tej książce nie chodzi o etykę biblijną w powyższym znaczeniu, lecz o „ethics of the Bible”, czyli o etykę wyłożoną w samej Biblii.

B. Czy etyka biblijna jest możliwa? Podstawową trudnością przy realizacji przedstawionego powyżej zamysłu jest znaczna różnorodność nauk moralnych Pisma Świętego. Wynika ona z wielu przyczyn. Jak już wspomniałem, zasady moralne są w Biblii przedstawiane poprzez rozmaite środki wyrazu i w kontekście różnych gatunków literackich. Różne są metody ich uzasadniania. Poszczególne teksty dotyczą rozmaitych sytuacji historycznych i są w nie uwikłane. Zawierają i jednostkowe osądy moralne, i elementy refleksji etycznej. Moralność i etyka ze swej natury dotyczą życia ludzkiego w jego mnogich i różnorodnych przejawach. Wreszcie sama treść wskazań bywa rozbieżna, zwłaszcza jeśli bierze się pod uwagę obydwa Testamenty.

Z tej racji wielu biblistów przeczy możliwości całościowego, syntetycznego przedstawienia etyki biblijnej, a nawet etyki jednego tylko Testamentu. Gotowi są badać raczej dzieje poglądów etycznych w Izraelu i w chrześcijaństwie (aspekt historyczny i socjologiczny) oraz ujęcie etyki przez poszczególnych autorów biblijnych czy przez pewne nurty myśli biblijnej (aspekt normatywny, ale ograniczony do

przypadków jednostkowych). Kwestia jedności i różnorodności etyki biblijnej zostanie podjęta dokładniej w dalszych rozważaniach (zob. p. I.6, a także III.1 oraz 4, 7 i 8). W tym miejscu, aby uzasadnić powyższy zamiar, wystarczy stwierdzić dwie rzeczy.

Po pierwsze, sprawdzianem możliwości owej syntezy jest doświadczenie. Skoro powstała w miarę spójna etyka chrześcijańska oparta na Piśmie Świętym, to różnorodność myśli biblijnej najwyraźniej nie wyklucza uogólnienia i ujednolicenia. Pomniejszymi dowodami są też istniejące podsumowania etyki biblijnej, choćby niedoskonałe. Wolno więc roboczo przyjąć, że istnieje jedna etyka biblijna.

Po drugie, z góry wiadomo, iż każda taka systematyzacja musi zawierać pewne, nowe względem Biblii, kryteria teologiczno-filozoficzne, które posłużą jako klucze porządkujące, pomocne przy wydobywaniu i nazywaniu często niejawnych czynników jedności myśli biblijnej. Takie kryteria są konieczne, gdyż prezentacja wyłącznie historyczna do syntezy rzeczywiście nie doprowadzi. Natomiast można i trzeba zredukować użycie tego rodzaju pojęć zewnętrznych do niezbędnego minimum. Bardzo ryzykowne jest zwłaszcza interpretowanie stwierdzeń biblijnych z punktu widzenia nowszych ideologii. Na ile to możliwe, stosować więc będę podejście opisowe.

Etosu biblijnego bowiem, w całej jego historycznej i socjologicznej różnorodności, nie da się przedstawić jednolicie. W dodatku poglądy moralne starożytnego Izraela w różnych epokach i w różnych grupach społecznych znamy przecież tylko wycinkowo. Można natomiast próbować uchwycić zasady porządkujące, wewnętrzną logikę i główne cechy tego etosu, czyli właśnie usystematyzowaną etykę Biblii. Dodajmy, że jej znajomość może być z kolei pomocna w zrozumieniu bardziej szczegółowych koncepcji i stwierdzeń etycznych, zawartych w różnych częściach Pisma Świętego.

Kolejna trudność wiąże się z przewagą metod historycznych w obecnych studiach biblijnych. Metody te z założenia skupiają się na szczegółach, szukają różnorodności i swoistości zjawisk. Przy konsekwentnie stosowanej metodzie historycznej uogólnienia są prawie niemożliwe. Generalizacja wymaga bowiem uwzględnienia czynni-

ków, które z samych badań historycznych nie wynikają: szerszych ram pojęciowych, porządkowania i wartościowania. Można odnieść wrażenie, że podejście historyczne i filozoficzne (a szerzej analityczne i syntetyczne) są komplementarne w tym sensie, w jakim stosuje się ten termin w fizyce: są do siebie niesprowadzalne, a jednak pełny opis zjawiska wymaga i jednego, i drugiego.

Czym jednak proponowane podejście różni się od istniejącej w chrześcijańskiej teologii moralnej systematyzacji zasad biblijnych? Inaczej mówiąc, pytamy o to, czym teologia biblijna różni się od teologii systematycznej? Normalnie przyjmuje się, że w teologii czy w etyce biblijnej nie opieramy się na systemie dostarczonym przez filozofię (np. pojęciach metafizycznych albo liście cnót), lecz szukamy systemu zawartego bądź założonego w samej Biblii. Nie podpieramy się też dowodzeniami filozoficznymi, choć w razie potrzeby posługujemy się pojęciami i sposobami rozumowania wziętymi z filozofii. System buduje się jednak z materiału biblijnego i z wyjaśnianych pojęć biblijnych, zaś znajomość problematyki filozoficznej i teologicznej służy jedynie jako inspiracja.

Przy takiej syntezie treści Biblii badacze odwołują się często do podejścia kanonicznego. Można je rozumieć na dwa sposoby. W pierwszym przyjmuje się, że badając Biblię, z konieczności przyjmujemy uprzednio jej skład, czyli opieramy się na teologicznym założeniu o istnieniu Pisma Świętego jako kanonu. Ustalenie listy ksiąg biblijnych było bowiem decyzją teologiczną, podjętą przez Kościół. Pytamy wtedy, jakie jest teologiczne przesłanie kanonu biblijnego, choć dla zrozumienia jego szczegółów stosowanie metody historycznej pozostaje często konieczne.

Drugie rozumienie podejścia kanonicznego kładzie nacisk na historyczny fakt, że Biblia, choć złożona z wielu utworów, stała się w końcu jedną książką, wyrazem wiary Kościoła starożytnego. Powstanie kanonu to ostatni etap redakcji tego dzieła. Bada się więc treść Pisma Świętego jako całość, historycznie osadzoną w kontekście wiary chrześcijańskiej, zaś egzegezę fragmentów traktuje się jako dane na temat procesu powstawania Biblii i znaczenia jej szczegółów.

Wydaje się jednak, że tak mocne (w sensie logicznym) założenia nie są niezbędne dla prawomocnego badania Biblii jako całości. Księgi Biblii są także w aspekcie historycznym reprezentatywnym świadectwem silnego i swoistego nurtu myśli ludzkiej, zwanego tradycją judeochrześcijańską. Stąd również wynikała ich rola w teologii. Można więc sądzić, że utwory biblijne wzajemnie się uzupełniają i zapytywać o ich wspólne czynniki, o zasady leżące u ich podłoża, o główne cechy ich doktryny. Skupiając się na księgach kanonicznych, można też, gdy potrzeba, wyjaśniać je z pomocą innych źródeł starożytnych dotyczących judaizmu i chrześcijaństwa.

Podkreślić jednak trzeba, że celem książki jest przedstawienie etyki Biblii, czyli głoszonej przez autorów biblijnych w utworach zaliczanych do kanonu. Nie chodzi natomiast o rekonstrukcję etosu starożytnego Izraela czy wczesnego chrześcijaństwa, choć stanowią one tło etyki biblijnej i w części się z nią pokrywają. Taka historyczno-socjologiczna rekonstrukcja byłaby zresztą skazana na niekompletność. Ponadto warto zauważyć, że autorzy biblijni przeważnie odnoszą się krytycznie do praktyk i opinii moralnych swojego otoczenia.

C. Układ książki. Trudności powyższe wskazują, że nie ma idealnej metody przedstawienia i uporządkowania etyki biblijnej. Ostatecznego podsumowania tej kwestii nie da się w ogóle przedstawić (por. Koh 12, 12: *Pisaniu ksiąg nie ma końca*). Plan obecnej książki nie jest więc jedynym możliwym. Wychodzi on od zagadnień bardziej ogólnych, a potem przechodzi do kwestii szczegółowych. Punktem wyjścia są teologiczne i antropologiczne poglądy Biblii, w których zakorzeniona jest etyka, a punktem dojścia – rozstrzygnięcia w konkretnych sprawach.

W części I, dotyczącej teologicznych czynników etyki, zaczniemy od roli Boga jako źródła, uzasadnienia, miary i celu etyki. Etyka biblijna jest bowiem teologiczną, odwołuje się do natury Boga i do woli Bożej wyrażonej w przykazaniach. Związane są z tym zagadnienia innego typu uzasadnień etyki (rozumowych i praktycznych), maksymalizmu wymagań etyki biblijnej i chrześcijańskiej (a w związku

z tym jej wiążącej natury) oraz autorytetu Biblii jako podstawy dla etyki chrześcijańskiej. Wymiar teologiczny zawiera również pytanie o naturę i miarę dobra i zła, jak również sygnalizowany już powyżej problem jedności moralnego nauczania Biblii w zestawieniu z pewnym pluralizmem tekstów biblijnych.

Drugim podstawowym punktem odniesienia etyki biblijnej są oczywiście cechy człowieka, rozumiane jako antropologiczne czynniki i źródła etyki (część II). Mimo wewnętrznych napięć obecnych w naturze ludzkiej, da się uchwycić, jakie są według Biblii główne cechy człowieczeństwa, będące oparciem dla postulatów moralnych. W kontekście relacji do Boga oraz powinności moralnych Biblia widzi człowieka w sposób złożony, gdyż inne cechy ma człowiek, jakiego Bóg stworzył na początku, inne człowiek grzeszny, inne człowiek zbawiony i wreszcie przyszły człowiek w czasach ostatecznych ma również inne cechy. Cechy te spotykają się jednak w każdej osobie.

Ponadto trzeba uwzględnić walor przykładowy postępowania bohaterów biblijnych, czyli konkretne postacie jako wzory moralne (pozytywne albo negatywne). Biblia bowiem wykłada etykę w dużym stopniu za pomocą przykładów wziętych z życia ludzkiego; o ile ostatecznym źródłem etyki jest Bóg, to bezpośrednim nader często czyni i opinie ludzi.

Etyka biblijna jest najczęściej wyrażana w języku norm, nakazów i zakazów. Część III przedstawia więc biblijny system zasad moralnych. Mimo różnych sposobów prezentowania etyki obecnych w Biblii, da się je uporządkować. Wyjdziemy od różnych sposobów ujmowania głównego przykazania, by przejść następnie do kwestii hierarchii norm i sposobu ich obowiązywania. Wyróżnioną pozycję wśród przykazań biblijnych zajmuje Dekalog. Tu także znajdzie się miejsce na ogólną panoramę właściwych postaw i wad moralnych. W systemie norm ujawnia się wspomniany już pluralizm nauk biblijnych, który przejawia się w istnieniu rozmaitych szkół etycznych wewnątrz Biblii i swoistych poglądach pewnych jej ksiąg. Prowadzi to do problemu przebrzmiałych i rażących nauk Starego Testamentu.

Wymienione trzy części pracy dotyczą różnych wymiarów myśli etycznej całej Biblii. Dadzą się one powiązać między sobą, ale nie zredukować jeden do drugiego. Są więc komplementarne jako trzy wymiary jednej rzeczywistości.

Część ostatnia, IV, przedstawia wybrane z najistotniejszych dzieł życia zasady szczegółowe. Można je podzielić na dwie grupy. Pierwsza obejmuje zasady postępowania w kontekście małżeństwa i rodziny jako pierwszego środowiska ludzkiego. Druga dotyczy świata zewnętrznego: dóbr materialnych i pracy, potrzeb bliźnich oraz życia publicznego. Zagadnienia te łatwo wstępnie wyliczyć, ale towarzyszą im też problemy metodyczne, analogicznie jak w etyce ogólnej.

Zagadnienia szczegółowe są dość obszerne, każdy z wymienionych punktów mógłby być przedmiotem osobnej książki, w naszym przypadku będą mieć jednak objętość artykułu. Wystarczy to bowiem do przedstawienia istotnych tez biblijnych w sposób syntetyczny. Można by też nazwać pierwsze trzy części książki biblijną etyką ogólną, a resztę etyką szczegółową, przy czym ta druga, jako bardziej znana, będzie przedstawiona bardziej podręcznikowo. Niemniej jednak ogólne właściwości etyki istnieją tylko w powiązaniu z zasadami szczegółowymi, a ich przedstawienie w książce o etyce biblijnej czytelnik powinien słusznie oczekiwać. Treść biblijnego spojrzenia na te tematy uważa się zwykle za jasną, a jej przedstawienie za zadanie podręcznikowe. W zasadzie tak jest, ale pewne kwestie, jak natura małżeństwa, rozwody, stosunek do dóbr materialnych oraz rola państwa są dyskutowane.

D. Stan badań i bibliografia. Sądy moralne Pisma Świętego były przez całe dzieje chrześcijaństwa przedmiotem żywego zainteresowania. W czasach nowszych znalazło to odbicie w ogromnej ilości studiów na temat biblijnych zasad moralnych i ich zastosowania w życiu dzisiejszym. Ich pełne poznanie i opisanie jest całkowicie niemożliwe nie tylko dla pojedynczego badacza, lecz także dla dużego zespołu. Z drugiej strony w literaturze przedmiotu napotkamy

mnóstwo powtórzeń. Oznacza to konieczność daleko idącej selekcji materiału. Oprę się więc głównie na tekstach źródłowych oraz na najważniejszych opracowaniach podejmujących całościowo temat etyki biblijnej lub wybrane tematy szczegółowe, podjęte w tej książce. Dalsze liczne studia wykorzystane będą uzupełniająco. W kwestiach szczegółowych skorzystam również z literatury egzegetycznej do danych ksiąg i tekstów.

Przy okazji zauważmy, że jeszcze trudniej byłoby ogarnąć całość etyki chrześcijańskiej. Nie skupiam się jednak jedynie na etyce Biblii dla zawężenia tematu. Mówiąc bowiem o niej, koncentruję się na Piśmie Świętym jako zasadniczym źródle wiary i teologii, próbując dotrzeć do takiego przedstawienia etyki, które jest dla chrześcijaństwa najbardziej podstawowe.

Mimo ogromnej liczby publikacji na temat etyki w Piśmie Świętym, nie wszystkie jej zagadnienia były przez badaczy wystarczająco uwzględnione. Szczególnie uderzający jest wspomniany już niedobór prac traktujących etykę biblijną jako całość. Jeśli pominąć prezentacje przeglądowe i encyklopedyczne, opracowania tego typu skupiają się zazwyczaj na Nowym Testamencie (np. E.C. Gardner, B. Gerhardsson; R.E.O. White) lub przyjmują perspektywę obecnej etyki chrześcijańskiej bądź jej potrzeb (np. B.M. Ashley, B. Fraling, L.O. Hynson z L.A. Scottem, R. Mc Quilkin, T.W. Ogletree; w tej kategorii mieści się też dokument Papieskiej Komisji Biblijnej z 2008 roku zatytułowany *Biblia a moralność*; por. p. I. 4), bywają również one zbyt selektywne (R.F. Collins).

Etykę Starego i Nowego Testamentu z reguły przedstawiano więc osobno, aczkolwiek część prac o Starym Testamencie zawiera końcowy rozdział o przejściu do Nowego, a prace o Nowym Testamencie rozpoczynają się niekiedy rozdziałem wstępnym o Starym. Ważniejsze opracowania na temat Starego Testamentu napisali: J. Barton, J. Hempel, W. Janzen, W.C. Kaiser, E. Otto, H. van Oyen, J.W. Rogerson, J. Schreiner, E. Testa, C.J.H. Wright; na temat Nowego Testamentu: R.A. Burridge, J.-F. Collange, R.B. Hays, J.L. Houlden, E. Lohse, W. Marxen, F. Matera, J.T. Sanders, K.H. Schelkle, R. Schnackenburg,

W. Schrage, S. Schulz, C. Spicq, A. Verhey, H.-D. Wendland. W języku polskim, oprócz pozycji tłumaczonych, mamy cenną, lecz krótką syntezę etosu biblijnego pióra H. Muszyńskiego; wyróżniają się artykuły L. Stachowiaka, J. Nagórnego i J. Kudasiewicza; szereg prac napisali K. Romaniuk i J. Łach; etykę Nowego Testamentu prezentowali A. Dziuba i H. Langkammer (także w powiązaniu z antropologią).

Prace te w większości zbytnio dzielą materiał, przedstawiając kolejno poglądy moralne poszczególnych grup ksiąg, tradycji i autorów biblijnych, tak jakby ich autorzy nie uznawali jedności Biblii bądź też nie potrafili uchwycić wspólnych cech różnych jej części. Dla mojego zamierzenia prace takie mają ograniczoną przydatność.

W literaturze przedmiotu przeważają więc podejścia historyczne, opisowe, rozwojowe oraz porównawcze, a nie syntetyczne. Ten stan rzeczy nie zadowala, choć wynika z rzeczywistej trudności znalezienia wspólnego mianownika etyki biblijnej. Ponadto wiele prac dotyczy współczesnego wykorzystania Biblii w chrześcijańskiej moralności, co po części wykracza poza temat tej książki, choć ma z nim oczywiście elementy wspólne (zob. p. I.4). Sporadycznie w niektórych opracowaniach łączono dane z Nowego Testamentu i pierwotnego chrześcijaństwa (A. Dihle, E. Osborn). Starsze prace katolickie porządkowały materiał biblijny na wzór układu traktatów teologii moralnej.

Pewne nierównomierności dostrzec też można w studiach szczegółowych. Niektóre tematy były rzadko podejmowane. O ile przykazania są omawiane w literaturze naukowej niezwykle obszernie, to prawie wcale nie podjęto w niej tematu przykładów postępowania dawanych przez bohaterów biblijnych – kwestia ta pozostała domeną kaznodziejstwa i popularyzacji. Mało obecny jest w biblistyce temat hierarchii przykazań. Przesłanie moralne niektórych ksiąg było rzadko badane (np. 1-2 Mch, Jdt). W innych przypadkach można natomiast mówić o znacznym nadmiarze opracowań (Dekalog, małżeństwo, etyka św. Pawła).

Wobec obfitości publikacji z tej dziedziny, bibliografia podana w tej książce musi więc mieć charakter selektywny. Największe zna-

czenie ma bibliografia ogólna, zestawiająca nowsze pozycje, które podejmują tematykę biblijno-moralną w sposób całościowy. Obejmuje ona także najważniejsze prace zbiorowe.

Bibliografie dodatkowe są dołączone na końcu poszczególnych rozdziałów pracy i skupiają się na ich tematyce (nie powtarzają one w zasadzie pozycji z części ogólnej; nie rozbijam też prac zbiorowych na artykuły składowe). Ich rozmaita długość odzwierciedla nie tylko różny stopień zainteresowania badaczy poszczególnymi zagadnieniami, lecz także okoliczność, że pewne tematy omawiano raczej w ramach prac ogólniejszych.

Nie wymieniam natomiast wykorzystywanych pomocniczo komentarzy biblijnych ani szczegółowej literatury egzegetycznej, żeby nie przeciążać książki informacjami, które nie są bezpośrednio związane z tematem. Dokładne przypisy bez potrzeby co najmniej podwoiłyby jej objętość. Nazwiska autorów będę więc cytował tylko w rzadkich przypadkach, gdy powtarzam ich wyniki lub mówię o ich swoistych koncepcjach.

Uzupełnieniem bibliografii ogólnej jest zestawienie moich własnych prac, które wiążą się z tematyką biblijno-moralną i w pewien sposób przygotowały obecną książkę. Czerpię też z nich pewne sformułowania (w takich przypadkach umieszczam daną pozycję w bibliografii do rozdziału). Ostatnie z tych prac były opracowywane równoległe z książką.

Dla powstania tej książki szczególnie ważny był dawniejszy artykuł *Etyka biblijna* (1989), rozwinięty potem w ostatniej części książki *Biblijny pogląd na świat* (2009), do której dość często nawiązuję. Trzeba też wyróżnić artykuł *Biblijne uzasadnienie etyki* (2005), który dostarczył materiału dla pierwszego rozdziału i inspiracji dla następnych. Książka obecna jest więc dla mnie punktem dojścia dłuższych badań i refleksji, chociaż jej zasięg jest daleko szerszy niż prac dotychczasowych.

W wielu miejscach wykorzystuję też swoje tłumaczenia biblijne, czasami lekko je modyfikując. Pochodzą one z opublikowanej synopсы czterech Ewangelii, z komentarzy, ze zbioru aforyzmów biblijnych

oraz z materiałów niepublikowanych. W większości posiłkuję się jednak przekładem Biblii Tysiąclecia.

Przy wielu tematach biblijnych literatura w języku polskim ma niewielkie znaczenie. W przypadku zagadnień tu badanych jest inaczej. Po polsku istnieje sporo prac biblijnych na tematy moralne oraz antropologiczne, aczkolwiek w ostatnich latach powstawało ich mniej. Wiele z nich jest samodzielnych myślowo i dobrze udokumentowanych, jednak przeważają prace szczegółowe. W skali światowej, podobnie jak przy wielu tematach biblijnych dzisiaj, na czoło wysuwa się wyraźnie literatura angielskojęzyczna. Słaby kontakt z nią jest naczelnym brakiem publikacji polskich, mimo ich walorów.

E. Od teorii do praktyki. Ponieważ z moralnych treści Pisma Świętego wynikają wnioski na temat rozwiązań problemów etycznych stawianych dzisiaj, wyniki analiz książki będą mogły być w ten sposób zastosowane. Nie jest to jednak jej celem bezpośrednim, gdyż zamierzenie autora jest przede wszystkim badawcze. Chodzi o syntetyczne przedstawienie etyki samej Biblii. Można ją widzieć w ramach teologii chrześcijańskiej, a zarazem w ramach dziejów myśli etycznej.

Nie jest również bezpośrednim celem książki kształtowanie postaw ludzi dzisiejszych. Dla chrześcijanina zapoznanie się z pouczeniami moralnymi Biblii powinno być rzecz jasna zachętą, by postępować lepiej, jednak sprawą badacza nie jest podpowiadanie mu tego, choć oczywiście intencją autora było stworzenie książki pożytecznej dla innych (por. Syr 33, 18). Zmiana życia należy bowiem do sfery osobistej odpowiedzi na słowo Boże. Tym bardziej że teolodzy i moralści są przecież grzesznikami i nie mogą bez zakłopotania podejmować tematu moralności i świętości, do jakiej wzywa nas Bóg. Św. Paweł pisał o tym tak: *Przechowujemy zaś ten skarb w naczyniach glinianych, aby z Boga była owa przeogromna moc, a nie z nas* (2 Kor 4, 7).

Dobór zagadnień bierze jednak pod uwagę pewne problemy dzisiejsze, co jest zresztą nieuniknione przy każdym studium źródeł z przeszłości. Nie chcę oceniać poglądów biblijnych z dzisiejszego

punktu widzenia, co zdarza się nie tylko ideologom, ale i badaczom zbyt szeroko rozumiejących hermeneutykę. Teolog musi się wystrzegać także traktowania Pisma Świętego jak kamieniołomu, z którego wydobywa teksty, niczym kamienie pasujące do jego budowli. Z drugiej jednak strony, świat dzisiejszy przez swoje pytania pod adresem Pisma Świętego może być źródłem inspiracji dla badacza.

Moją intencją jest zwrócenie uwagi teologów na biblijne źródła teologii moralnej oraz na potrzebę lepszego ich wykorzystania (por. p. I.4). To także może mieć pewne konsekwencje praktyczne. W wykładzie moralności chrześcijańskiej – czy to na poziomie naukowym, czy popularnym – odniesienia do postaw biblijnych bywają bowiem nie dość uwypuklane. Częstsze są odwołania do późniejszej tradycji kościelnej, argumentacja oparta na prawie naturalnym oraz uzasadnienia bardziej ziemskie, psychologiczne czy utylitarne. Nauka Biblii może więc też pomóc w skorygowaniu niektórych potocznych sądów na temat moralności chrześcijańskiej.

Książka niniejsza wpisuje się więc w – od kilkudziesięciu lat coraz silniejszy – nurt w teologii katolickiej, w którym przypominane są biblijne źródła moralności. Potrzebę oparcia teologii moralnej na Biblii wyraził Sobór Watykański II: *Troskę należy skierować ku udoskonaleniu teologii moralnej, której naukowy wykład karmiony w większej mierze nauką Pisma Świętego niech ukazuje wzniosłość powołania wiernych w Chrystusie i ich obowiązek przynoszenia owocu w miłości za życie świata* (Dekret o Formacji Kapłańskiej *Optatam totius*, p. 16).

Owocem tego nurtu jest istotny dla teologii katolickiej najnowszy dokument Papieskiej Komisji Biblijnej, ogłoszony 11 maja 2008. Noś on tytuł *Biblia i moralność. Biblijne korzenie działania po chrześcijańsku* (*Bibbia e morale. Radici bibliche dell'agire cristiano / The Bible and Morality. Biblical Roots of Christian Conduct*). Jak wskazuje tytuł, dokument ten nie dotyczy przede wszystkim treści etycznych samego Pisma Świętego przedstawionych w syntezie teologiczno-biblijnej, lecz ich dzisiejszego wykorzystania. Niemniej jednak część pierwsza tego dokumentu prezentuje wątki moralne związane z hi-

historią zbawienia i przymierza ludzi z Bogiem. W tym kluczu przedstawiono egzegetyczną interpretację wybranych tekstów oraz podstawy teologiczne i antropologiczne etyki. Część druga dokumentu wymienia kryteria biblijne dla dzisiejszej refleksji moralnej, do czego nawiążę w p. I.4.